

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

КАРЯКА ОЛЕКСАНДР ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 930:904/902«17/19»

**ОЛЬВІЯ ПОНТІЙСЬКА ЯК АНТИЧНЕ МІСТО:
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ
СТРУКТУРИ ТА ПЛАНУВАННЯ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ ст.)**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дрогобич – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
Андрєєв Віталій Миколайович,
Херсонський державний університет,
завідувач кафедри всесвітньої історії
та історіографії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Калакура Ярослав Степанович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки;

доктор історичних наук, професор
Ластовський Валерій Васильович,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
професор кафедри міжнародних відносин.

Захист відбудеться 8 червня 2018 р. об 11.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 36.053.03 у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка за адресою: 82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. Івана Франка 24, ауд. 20.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. Лесі Українки, 2) та на сайті <http://ddpu.drohobych.net>.

Автореферат розісланий 5 травня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, доцент

В.І. Ільницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Ольвія Понтійська – одна з найзначніших античних пам'яток на території півдня України та всього Північного Причорномор'я. Майже тисячоліття це місто-держава було одним із найбільших центрів античної культури в регіоні, торговельні зв'язки поєднували її з Середземномор'ям. Завдяки місцезнаходженню Ольвії на периферії античного світу, тут відбувалися процеси консервації грецьких традицій та взаємовпливу з варварським світом. Історія Ольвії є невід'ємною частиною не лише давньогрецької історії, а й української, яскраво демонструє безпосередню причетність території України з найдавніших часів до європейського цивілізаційного простору.

Унікальність пам'ятки зумовлена станом її збереженості, багатством археологічних знахідок, оригінальністю внутрішньої забудови, численними згадками в творах античних авторів та наявністю великої кількості епіграфічних матеріалів. У зв'язку з цим Ольвія здавна привертала до себе увагу дослідників. Саме під час вивчення цієї пам'ятки формувалися українська антична археологія і антикознавство загалом.

Знання про Ольвію, нагромаджені за останні двісті років, потребують подальшого осмислення й узагальнення, актуалізують вивчення історії її дослідження, розуміння основних тенденцій та закономірностей наукового пошуку.

Протягом останніх десятиліть історична картографія стала ключовою у багатьох напрямках історичних досліджень, а планомірне вивчення археологічних пам'яток – неможливе без складання загальних планів і картографування. Створення композитного плану території ольвійського городища на основі сучасних методологій і технічних засобів, з урахуванням накопичених раніше зображень, дають змогу по-новому усвідомити історію розвитку поглядів на його внутрішню структуру та планування, визначити стратегію подальших досліджень. Названі обставини й зумовили актуальність теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалось у межах науково-дослідницької теми кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету «Інтелектуальна історія XIX–XX ст. та форми її презентації» (номер державної реєстрації 0116U005126), а також у рамках планових тем відділу античної археології Інституту археології Національної академії наук України (ІА НАНУ) «Античні держави Північного Причорномор'я: джерелознавство та історіографія»

(№ 0108U010560) та «Північне Причорномор'я в античний час: історія, економіка, населення, культура» (№ 0113U007365), а також у плановій темі «Моніторинг археологічного простору України – напрям неруйнівної археології» відділу Польовий комітет ІА НАНУ (№ 0115U004332).

Мета роботи полягає у висвітленні історії розвитку поглядів дослідників на внутрішню просторову міську структуру Ольвії, методики й організації археологічних досліджень, інституалізації археологічної науки, ідеологічних впливів, зміни наукових пріоритетів протягом кінця XVIII – першої третини XX ст. Для досягнення зазначеної мети було поставлено такі **завдання**:

- визначити специфіку, систематизувати джерельну базу дослідження;
- висвітлити історіографію проблеми, обґрунтувати методологію та сукупність методів;
- простежити розвиток поглядів на внутрішню структуру Ольвії, як античного міста, на початковому етапі вивчення пам'ятки (кінець XVIII – початок XX ст.), висвітлити значення розкопок Б.В. Фармаковського (1902–1914);
- з'ясувати роль систематичних розкопок Б.В. Фармаковського (1924–1925) в дослідженні міської забудови і планування Ольвії, особливості їх організації та спроби співпраці з українськими дослідниками;
- визначити роль досліджень Ольвії у становленні української античної археології в середині 1920-х рр., простежити протистояння ленінградського центру та українських наукових осередків у контексті політики українізації;
- проаналізувати організаційний досвід і ефективність роботи Наукової ради Ольвійської експедиції;
- висвітлити роль ольвійської проблематики у формуванні нової генерації археологів-античників у контексті ідейно-організаційної перебудови радянської академічної науки 1930-х рр.;
- дослідити основні фактори й умови функціонування державного заповідника «Ольвія» у системі адміністрування радянської науки і культури в 1930-і рр., його роль у дослідженні та збереженні пам'ятки;
- дослідити історію картографування та визначити сучасний стан дослідження внутрішньої структури і планування Ольвії Понтійської.

Об'єктом дисертаційного дослідження є процес вивчення античного полісу Ольвія Понтійська в контексті розвитку історичного та археологічного знання наприкінці XVIII – на початку XXI ст.

Предмет – історія дослідження внутрішньої структури та просторового планування Ольвії як античного міста, комплекс археологічних, історичних, картографічних та історіографічних джерел, пов'язаних з вивченням пам'ятки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець XVIII – першу третину XX ст. Нижня межа визначається роками первинної локалізації Ольвії як археологічної пам'ятки серед інших давньогрецьких поселень на березі Бузького лиману. Верхньою межею дослідження слід уважати середину 1930-х рр. – час організаційного оформлення української радянської античної археології, передовсім на базі Ольвійської експедиції.

Територіальні межі дослідження охоплюють дослідницькі центри, які безпосередньо або опосередковано займались археологічним вивченням Ольвії. Найбільш визначними серед них є інституції Києва, Одеси, Миколаєва, Херсона (Україна), Санкт-Петербурга (Росія) та ін. Також треба відзначити державні керівні та контролюючі органи української науки 1920 – середини 1930-х рр. (Харків, Київ, Одеса, Миколаїв).

Під Ольвією Понтійською ми розуміємо політико-адміністративне та особливе соціально-економічне утворення, яке існувало протягом VI ст. до н. е. – IV ст. н. е. (архаїчний, класичний, елліністичний, римський, пізньоримський періоди). У центрі дослідження – історія вивчення, сучасний стан внутрішньої структури та планування ольвійського городища (з властивими структурними елементами), межі якого змінювалися у часі (зараз – с. Парутино, Очаківський р-н, Миколаївська обл.). Меншою мірою в полі зору автора є Некрополь та хора.

Особливість Ольвії як пам'ятки археології полягає у відсутності пізньої забудови, але значний негативний вплив на нього здійснено природними та антропогенними факторами.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше в українській історіографії досліджено історію вивчення внутрішньої структури та планування античного міста Ольвія впродовж кінця XVIII – першої третини XX ст.

У результаті архівної евристики автором актуалізовано і частково опубліковано комплекси джерел щодо організації роботи Ольвійської експедиції та функціонування ольвійського заповідника протягом 1920–1930-х рр.

Визначено роль досліджень ольвійської пам'ятки в інституційному та науковому становленні української античної археології.

Автором обґрунтовано застосування нових методів у картографії Ольвії із широким залученням здобутків геодезії та топографії, сучасних технологій обробки карт за допомогою оцифровування старовинних і сучасних зображень, ГІС та інших програм для опрацювання даних дистанційного зондування, а також тривимірних моделей земної поверхні й археологічних об'єктів. Цей план є на сьогодні найбільш точним і дає можливість продемонструвати сприйняття та просторове усвідомлення стародавнього міста, окремих планувальних структур на різних етапах його дослідження.

Уперше висвітлено особливості організації розкопок на чолі з Б.В. Фармаковським (1924–1926), Науковою радою (1927–1930), Ф.А. Козубовським (1932, 1935) та функціонування ольвійського заповідника у 1930-і рр.

Уточнено біографічні дані, внесок у розробку ольвійської проблематики, міжособистісні та наукові зв'язки, специфіку комунікації у професійному середовищі, особливості наукової лабораторії окремих дослідників Ольвії.

Практичне значення дисертації полягає у поглибленому вивченні багатьох питань історії розвитку української античної археології, організації дослідження Ольвії Понтійської. Зміст, основні положення та висновки можуть бути використані для підготовки наукових робіт і навчальних посібників, при підготовці курсів історії археології, історіографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, антикознавства.

Узагальнення картографічного матеріалу і створення сучасного композитного плану є основою для подальших археологічних та історичних досліджень ольвійського городища й прилеглої території.

Апробація дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету, засіданнях відділу античної археології ІА НАН України (2006, 2008, 2010).

Результати дослідження представлено у доповідях на наукових конференціях різного рівня. Серед них відзначимо такі міжнародні: «Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников» (СПб., Росія, 2005, 2007), «Meetings of cultures in the Black Sea region: between conflict and coexistence» (Орхус, Данія, 2006), «Pottery, Peoples and Places: Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery» (Сандб'єр, Данія, 2008), «Археология и история Боспора» (Керч, 2013), III та IV міжнародні наукові конференції в

Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові «Історія археології: міжособистісні та інституціональні комунікації» (2015) та «Історія археології» (2016), «Ольвійський форум: міжнародна співпраця та інтеграція у сфері археологічних досліджень» (Миколаїв, 2016), V міжнародну наукову конференцію «Історія археології: механізми управління та форми організації науки (до 115 річчя проведення XII Археологічного з'їзду в Харкові)» (Харків, 2017).

Також автором зроблено доповіді на конференціях, організованих ІА НАНУ «Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф.А. Козубовського)» (Київ, 2015), Національним музеєм мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків «Історія музейної справи кінця XIX ст. – 1930-х рр.: Люди і колекції» (до 140-річчя від дня народження М.О. Макаренка) (Київ, 2017).

Дослідженню та апробації його результатів сприяла участь автора у міжнародних проектах. 2006 р. за грантом Англійської школи в Анкарі вивчено особливості просторового планування та історію дослідження давньогрецьких міст на території північного і західного узбережжя Туреччини.

Автор брав участь у роботі Центру північно-причорноморських досліджень (The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies) (Орхус, Данія): працював над багаторічним Українсько-Російсько-Данським проектом «Карта Ольвії» («Olbia Map Project») та проходив стажування з гео-інформаційних систем в експедиції Центру на пам'ятках Західного Криму (2008).

Публікації. Результати дослідження висвітлені у 20 наукових роботах, у тому числі в 6 статтях, опублікованих у фахових виданнях України (2 з них у співавторстві), 6 – у закордонних (2 з яких – розділи в колективних монографіях), а також 8 статей та тез у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій, загальним обсягом 18 д.а. (2 у співавторстві).

Особистий внесок у дослідження в співавторстві. У спільній статті з С.Д. Крижицьким (2017) автором створено загальний композитний план городища, а також зібрано й підготовлено до друку весь ілюстративний матеріал. Також на базі численних архівних джерел, частина з яких введена автором до наукового обігу вперше, висвітлено історію ольвійської картографії.

У статті в співавторстві з А.С. Яненко (2017) опрацьовано і підготовлено до друку архівні матеріали роботи перевіркою комісії у заповіднику «Ольвія» (1938). На їх основі досліджено функціонування

установи в 1930-ті рр. (зміни в підпорядкуванні інституції, кадровому складі, вплив різних факторів на загальний психологічний клімат у колективі).

Структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження. Дисертація складається з анотацій, списку друкованих праць, змісту, переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (483 позиції) та додатків (які включають словник термінів, біографії дослідників Ольвії, фотографічні та картографічні матеріали тощо). Основний текст становить 188 сторінок. Загальний обсяг рукопису – 312 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, зв'язок з науковими програмами і темами, визначено об'єкт і предмет, хронологічні й географічні межі, мету та завдання роботи, наукову новизну та практичне значення.

У *першому розділі* – **«Джерела, історіографія та методологія дослідження»** – встановлено репрезентативність джерельної бази, охарактеризовано основні етапи в історіографії дослідження, визначено його теоретико-методологічні засади.

Підрозділ 1.1. – *«Джерельна база дослідження»* – містить характеристику комплексів опублікованих та неопублікованих джерел.

Серед неопублікованих матеріалів основу джерельної бази складають документи Наукового архіву ІА НАНУ (НА ІА НАНУ, м. Київ). Одним із найбільш інформативних є фонд Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН (Ф. 59, ВУАК, 1918–1934 рр.). Безпосередньо ольвійські дослідження відбилися у справі 263 «Археологічні роботи по дослідженню Ольвії. Листування в справі розкопів, 1924–1930 рр.: а) дослідження Ольвії; б) Ольвія до справи 263». Окремим розділом основного фонду постає ВУАК-Ольвія (1927–1934 рр.).

Матеріали розкопок Ольвії відклалися у розділі ПМК-Ольвія фонду Інституту історії матеріальної культури (ПМК) (Ф. 60, ПМК, 1934–1938 рр.).

Важливі матеріали зберігаються у фонді наукових робіт та персональних фондах дослідників Ольвії.

Документи Архіву Президії НАНУ (м. Київ) уточнюють біографічні дані окремих співробітників НА ІА НАНУ та ольвійського заповідника.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО, м. Київ) є найбільшим зібранням документальних

свідчень діяльності владних структур і містить дані про окремих співробітників Одеського та Миколаївського історично-археологічних музеїв.

Науковий архів ІМК Російської академії наук (ІМК РАН, м. Санкт-Петербург, Росія), зберігає унікальні матеріали про розкопки ольвійських експедицій під керівництвом Імператорської археологічної комісії (ІАК), Державної академії історії матеріальної культури (ДАІМК), Російської академії історії матеріальної культури (РАІМК), та сучасного ІМК РАН.

Унікальним комплексом документів про організацію і функціонування Ольвійської експедиції та заповідника у 1920–1930-і рр. є матеріали архіву «Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» (НІАЗ «Ольвія»).

За принципом типово-видової класифікації всю сукупність джерел поділяємо на писемні, речові (археологічні та архітектурно-будівельні об'єкти Ольвії), зображальні (карти, плани, креслення, фото, малюнки, супутникові знімки тощо) та природні (сучасна земна поверхня городища та прилеглої території). За формально-змістовим принципом писемні джерела поділено на групи: 1) широке коло переважно опублікованих історіографічних джерел, де відображено погляди дослідників на внутрішню структуру, планування і можливості просторової реконструкції Ольвії як античного міста, переважно засобами археології: узагальнювальні академічні праці, монографії та їх структурні підрозділи, окремі статті, тематичні збірки статей, матеріали наукових конференцій тощо; 2) матеріали діловодства та офіційних зносин між керівними державними установами, науковими інституціями, їх структурними підрозділами, закладами культури та музеями тощо; матеріали діловодства Ольвійської експедиції (у тому числі й внутрішнього) з питань її організації; 3) матеріали звітності про результати ольвійських розкопок і супровідна документація; 4) матеріали біографічного характеру – автобіографії, особові справи, ювілейні статті, некрологи; 5) науково-популярні та описові праці, записки мандрівників; 6) публікації у пресі.

У підрозділі 1.2. – *«Історіографія проблеми, методологія та методи дослідження»* – зазначено, що історіографічний характер дослідження передбачає розгляд проблеми вивчення внутрішньої структури і планування Ольвії на широкому тлі розвитку історичного знання про досягнення археологічної науки та антикознавства.

Перше системне узагальнення досягнень ольвійських досліджень кінця XVIII – початку XX ст. представлено роботою Б.В. Фармаковського

«Ольвия» (1915). Очевидно, що труднощі, пов'язані з Першою світовою війною та поступове згортання розкопок змусили автора звернути увагу на підбиття підсумків досліджень попередників і власних археологічних робіт.

В історії вивчення проблеми визначено два основні етапи, пов'язані з дослідницькою та науково-організаційною діяльністю визначних науковців та очільників Ольвійської експедиції – Л.М. Славіна (середина 1930–1970-х рр.) та С.Д. Крижицького (1970–1990-ті рр.).

У кількох публікаціях Л.М. Славіна містяться історіографічні екскурси – науково-популярна книга «Ольвия» (1938); стаття про результати досліджень у 1935–1936 рр. (1940); огляд результатів дослідження пам'ятки в радянський період в «Наукових записках» Інституту історії і археології України (1943); стаття у збірці серії «Археологічні пам'ятки УРСР» (Вип. VII) (1958); стаття «Основные этапы изучения Ольвии» в «Записках Одесского археологического общества» (1960), в якій історію дослідження пам'ятки поділено на три етапи (XIX ст. – початковий етап – час епізодичних розкопок; дореволюційні систематичні розкопки Б.В. Фармаковського початку XX ст.; головну роль має третій – радянський період досліджень, який розпочався з відновленням розкопок Б.В. Фармаковського, однак на базі марксистського вчення).

У «добу Славіна», одночасно з українськими дослідниками, ольвійською проблематикою займалися представники ленінградського ПМК. У 1956 р. у серії «Матеріалів та досліджень з археології СРСР» (МИА, № 50) було видано тематичну збірку «Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху». Особливо важливою для вивчення внутрішнього устрою міста та ольвійської картографії була стаття О.М. Карасьова.

Третій етап пов'язаний з іменем визначного археолога й антикознавця С.Д. Крижицького. Оскільки він був фаховим істориком архітектури, питання просторових реконструкцій стали пріоритетом у його археологічних та історіографічних дослідженнях. Історії дослідження пам'ятки присвячено два розділи монографії С.Д. Крижицького «Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов» (1985). Учений проаналізував майже всю відому на момент видання історію ольвійської картографії та погляди дослідників на різні ділянки міської забудови. В історії вивчення Ольвії він виділив два періоди – до- та післяреволюційний, які, зі свого боку, поділялися на кілька етапів: I – від відкриття пам'ятки в 1794 р. до кінця робіт під керівництвом Б.В. Фармаковського; II – перехідний етап 1927–1935 рр.;

III – роботи під керівництвом Л.М. Славіна (1936–1971); IV – сучасний етап досліджень (з 1972 р.), коли він став на чолі експедиції. Історіографічний розділ С.Д. Крижицького в колективній монографії античного відділу ІА НАНУ «Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье» (1999) в цілому повторив виклад монографії 1985 р.

Підбиттям підсумків роботи ленінградської експедиції в Ольвії стала монографія О.І. Леві «Ольвия. Город эпохи эллинизма» (1985). Автор навела основні дані щодо історії археологічного вивчення Ольвії, але завершила свій виклад роботами Б.В. Фармаковського та не виділила етапів досліджень пам'ятки. Крім того, слід відзначити монографію І.В. Тункіної «Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.)» (2002), а також двотомне видання «Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия» (2009), у яких ольвійській тематиці приділено чималу увагу.

Роботу виконано на загальнонаукових принципах системності, об'єктивності, історизму. Відповідно до поставлених завдань дослідження, автором використано такі загальноісторичні методи: проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, описовий та метод періодизації. У дослідженні також активно застосовано біографічний підхід.

Специфіка методологічного підходу автора полягає у міждисциплінарному характері дослідження, що вимагає використання широкого спектру теоретичних і практичних досягнень, термінології, методів не лише історії та археології, а й інших гуманітарних і прикладних дисциплін.

У *другому розділі* – **«Початковий етап вивчення Ольвії та формування поглядів на її внутрішню структуру (кінець XVIII – початок XX ст.)»** – висвітлено діяльність окремих осіб та Імператорської археологічної комісії щодо вивчення планування і внутрішньої структури пам'ятки античності за імперської доби.

У підрозділі 2.1. – *«Просторове усвідомлення Ольвії як античного міста (кінець XVIII – середина XIX ст.)»* – викладено перебіг дискусії щодо першоджерела найбільш ґрунтовних карт (планів) Ольвії Понтійської, зроблених з метою її дослідження – П.І. Кеппена (1821), І.П. Бларамберга (1822), І.М. Муравйова-Апостола (1823). Автором зроблено їх зіставлення з іншими трьома, виконаними військовим інженером І.С. Бориславським 1809–1811 рр. (введених до наукового

обігу І.В. Тункіною у 1989 р.); уточнено спільне та розбіжне. Було встановлено, що залишки окремих зображених об'єктів (оборонних стін та траншей від їх вибірок), в основних своїх контурах виявляються і зараз, що було відповідно описано і зафіксовано автором. Означені шість планів було накладено на сучасну топографічну карту ольвійського городища, визначено перспективність їх використання у подальших археологічних розкопках.

Уявлення про Ольвію як класичне античне місто із характерною внутрішньою забудовою, інтуїтивні способи пізнання відповідали уявленням епохи романтизму, для якої була характерна ідеалізація античності.

Підрозділ 2.2. – *«Епізодичні дослідження пам'ятки в другій половині XIX ст.»* – висвітлює численні спроби археологічних досліджень Ольвії. Перелічено основні фактори, що призвели до низької результативності розкопок цього періоду, відзначено відставання вивчення Ольвії від інших античних пам'яток та її подальше руйнування. Водночас підкреслено, що досягнення у дослідженнях ольвійської епіграфіки та історії сприяли розвитку знань про Ольвію як давньогрецьке місто при майже повній відсутності даних археологічних розкопок.

Вагомі досягнення у дослідженні внутрішнього планування міста висвітлено у підрозділі 2.3. – *«Перші археологічні відкриття Б.В. Фармаковським елементів міської забудови Ольвії 1902–1914 рр.»*. Занепокоєння у науковому середовищі, досягнення порозуміння ІАК з власниками землі, запрошення до керівництва експедицією Б.В. Фармаковського забезпечили на початку XX ст. високий фаховий рівень та результативність проведення розкопок Ольвії.

Розкопки дали чіткі дані щодо розташування і розмірів пам'ятки, виявили межі міської забудови і Некрополю, за даними здобутих матеріалів окреслили хронологічні межі існування стародавнього міста, дали підстави для їх більш детальної періодизації, були виявлені великі об'єкти – Північні міські ворота, оборонні мури, башти, багаті житлові квартали.

Системний підхід та нові методологічні засади польових досліджень стали проривом у дослідженні Ольвії, змінили ставлення наукової спільноти до пам'ятки.

У *третьому розділі – «Систематичні розкопки Ольвії (1924–1930)»* – висвітлено роботу ольвійської експедиції у нових суспільно-політичних реаліях розбудови радянської державності та політики українізації, розвитку української культури і науки.

Діяльності українських науковців та інституцій у дослідженні Ольвії та їх участі в розкопках Б.В. Фармаковського (1924–1925) присвячено підрозділ 3.1. – *«Становлення української античної археології в середині 1920-х років: ольвійська проблематика»*. Також висвітлено перебіг підготовки ВУАК виставки ольвійських знахідок сезону 1925 р. та всеукраїнської археологічної конференції зі всесоюзним та міжнародним представництвом (остання не відбулася через низку причин).

У підрозділі 3.2. – *«Експедиція Б.В. Фармаковського 1926 р.: протистояння РАІМК (Ленінград) та українських наукових осередків»* – доведено, що це були наймасштабніші та найрезультативніші розкопки, однак у них не враховувалися українські національні інтереси. В умовах збільшення фінансування з боку України, ВУАК та його представником в ольвійській експедиції М.О. Макаренком було поставлено питання щодо розширення представництва українських науковців та встановлення контролю над ленінградським керівництвом експедиції.

У підрозділі 3.3. – *«Ольвійська експедиція під керівництвом Наукової ради (1927–1930): організаційний досвід та ефективність роботи»* – висвітлено процес становлення та функціонування Наукової ради і роль у ньому М.Ф. Болтенка, С.С. Дложевського, Ф.Т. Камінського, Ю.П. Крисіна, М.О. Макаренка, І.І. Мещанінова та ін.

Статус, підпорядкування та функції Ради не були чітко сформульовані, склад її постійно змінювався, що породжувало непорозуміння дослідницького, організаційного та міжособистісного характеру.

На основі протоколів засідань Ради 1930 р. реконструйовано роботу експедиції, намагання керівництва оптимізувати організацію розкопок. Водночас влада нав'язувала багато ненаукових завдань (політінформації, «Червоний кут», просвітницька робота з населенням тощо). Не було реалізовано багато запланованих Радою перспективних заходів.

У **четвертому розділі – «Відновлення розкопок Ольвії в умовах ідейно-організаційної перебудови радянської академічної науки (1930-ті рр.)»** – розглянуто зміни в організації ольвійської експедиції та функціонуванні заповідника на тлі загальних процесів утвердження марксистської методології у науковому середовищі і змінах у структурі й підпорядкуванні наукових установ та академічних інституцій.

Підрозділ 4.1. – *«Ф.А. Козубовський та Л.М. Славін на чолі Ольвійської експедиції: формування нової генерації археологів-античників»* – висвітлює історію розкопок Ольвії в 1930-ті рр. (з перервами) та зміну поколінь її дослідників через сталінські репресії.

Роботи ольвійської експедиції 1932 р. на чолі з М.Ф. Болтенком проводилися на городищі та хорі. Вперше окремий загін на чолі з учнем М.Ф. Болтенка колишнім червоноармійцем та ідейним марксистом Ф.А. Козубовським проводив офіційні розвідки на хорі. У 1935 р. він уже очолив Ольвійську експедицію, яка знову стала українсько-ленінградською та з подвійним фінансуванням, його заступником став учень Б.В. Фармаковського, представник «молодих радянських дослідників» Л.М. Славін.

На основі щоденників Ф.А. Козубовського 1932 і 1935 рр. й інших джерел простежено конфлікт між «старим» поколінням археологів та новою генерацією поборників соціалістичних перетворень у науці, політизацію наукових досліджень. Ф.А. Козубовський зробив стрімку кар'єру – переїхав з Одеси до нової столиці (м. Київ), став заступником, а згодом директором новоутвореного ІМК.

1936 р. Ф.А. Козубовського було репресовано, і ольвійську експедицію очолив Л.М. Славін, після переїзду якого до Києва остаточно утвердилася її зразкова радянська модель.

У підрозділі 4.2. – *«Державний заповідник «Ольвія» в системі адміністрування радянської науки та культури»* – розглянуто проблеми в діяльності заповідника, що накопичилися в 1930-ті рр. за директорства В.О. Пори-Леонович і підпорядкування одеському музею (скрутне фінансове становище, занепад, неможливість вести реставраційні та екскурсійні роботи, відсутність музею). Створення Миколаївської області та збільшення фінансування супроводжувалися зняттям з посади чинного директора і зміни у підпорядкуванні установи – спочатку миколаївському музею, а згодом АН УРСР.

У *п'ятому розділі – «Історія картографування та сучасний стан дослідження внутрішньої структури і планування Ольвії Понтійської»* – присвячено проблемам створення загального дрібномасштабного плану ольвійської пам'ятки й еволюції поглядів на її внутрішнє планування у контексті даних, отриманих під час археологічних розкопок.

У підрозділі 5.1. – *«Історія ольвійської картографії»* – проаналізовано відомі на сьогодні карти та плани Ольвії, визначено їх роль для створення сучасного генерального плану пам'ятки.

Встановлено особливості використання Б.В. Фармаковським планів Ольвії, створених у різні часи. Підкреслено принципову позицію вченого про небажаність оприлюднення найбільш важливого плану І.Г. Безрукова та М.М. Токарського (1924) до повного завершення ольвійських досліджень.

На неодноразові прохання української сторони надати його повну копію російський ПМК не погодився.

Для подальших досліджень Ольвії українськими фахівцями, на відповідному для свого часу науковому рівні, із врахуванням результатів поточних розкопок пам'ятки, зроблено два топографічні дрібномасштабні обмірні плани – А.С. Скрипки (1958) та уточнений Д.Б. Біленького (1989).

У підрозділі 5.2. – *«Вивчення основних об'єктів внутрішнього планування Ольвії: сучасний стан»* – стисло висвітлено історію створення комплексу архітектурно-будівельних залишків ольвійського городища. Його формування за ступенем інформативності та важливості для експозиції ольвійського заповідника можна співвіднести із систематичними розкопками пам'ятки і виділити чотири етапи: I) 1902–1914рр., 1924–1926 рр. – Б.В. Фармаковського; II) 1927–1930 рр. – Наукової ради; III) 1935–1971 рр. – Л.М. Славина; IV) 1972–1994 рр. – С.Д. Крижицького. За хронологічно-предметним принципом висвітлено динаміку виявлення основних структурних елементів внутрішнього планування Ольвії.

Зазначено, що суттєво впливали на вивчення об'єктів забудови міста методика розкопок, розвиток способів фіксації результатів (звітність, обміри, фотографії та ін.), можливості їх музеєфікації, доступу дослідників до картографічних матеріалів та документації про результати розкопок.

Викладено перебіг дискусій щодо місцезнаходження одного з важливих містоутворювальних елементів античного полісу – агори – та навколо висунутого Б.В. Фарамаковським припущення про відповідність внутрішнього планування Ольвії гіпподамовій системі.

У **висновках** викладено основні результати дослідження, обґрунтовано положення, зміст яких виноситься на захист:

1. Наявна джерельна база є достатньою для розкриття теми дослідження. Її особливість полягає у поєднанні археологічних, історичних, історіографічних та картографічних джерел. Це уможливило дослідження еволюції поглядів дослідників на внутрішню структуру та планування Ольвії Понтійської протягом кінця XVIII – першої третини XX ст. Вони уточнювалися внаслідок масштабних археологічних розкопок Ольвії та інших античних міст, розширення кола писемних джерел щодо її історії, залучення нових методик та технологій для картографування і просторових реконструкцій, особливостей інституалізації археологічної науки, ідеологічних впливів, а також наукових пріоритетів на різних етапах.

2. Історіографічний огляд проблеми засвідчив внесок у дослідження теми Б.В. Фармаковського, Л.М. Славіна, С.Д. Крижицького, з якими асоціюються певні періоди в історії української археології і антикознавства, та водночас – відсутність на сьогодні узагальнювального дослідження з історії вивчення внутрішньої просторової структури античного міста Ольвія. Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід, який дає змогу поєднати методи гуманітарних та прикладних дисциплін.

3. Кінець XVIII – початок XX ст. є початковим етапом у вивченні пам'ятки, розвитку поглядів на внутрішню структуру і планування Ольвії як античного міста. Отримані з писемних джерел (праць античних авторів, епіграфічних джерел тощо) відомості не знаходили підтвердження візуальними спостереженнями та археологічними розкопками. У цьому процесі, залежно від поставлених завдань, можна виділити три періоди: 1) кінець XVIII – середина XIX ст. – локалізація та усвідомлення Ольвії як античного міста, перші спроби картографування місцевості; 2) друга половина XIX ст. – епізодичні розкопки Ольвії, масштаби та методика яких не давали можливості виявити типові ознаки забудови античного міста; 3) початок XX ст. – характеризується початком систематичних досліджень на городищі, коли в результаті систематичних розкопок Б.В. Фармаковського (1902–1914) були визначені його територіальні та хронологічні межі, знайдено окремі елементи міської забудови.

4. У вивчення внутрішньої структури та планування міста нові дані про житлові та оборонні комплекси, вулиці та квартали внесли розкопки Б.В. Фармаковського 1924–1925 рр. Вони сприяли зацікавленню ольвійською проблематикою в українських наукових центрах.

5. Розкопки Б.В. Фармаковського 1924–1926 рр. відбувалися під контролем ВУАК (Київ), з боку держави загальний контроль та фінансування здійснювалися Укрнаукою при Народному комісаріаті освіти (Харків). Вимоги залишати знахідки та матеріали розкопок, а також проводити першу публікацію звіту на території України – були реалізовані лише частково. Водночас участь українських фахівців в експедиції такого масштабу стимулювала становлення кадрів археологів-античників у наукових центрах УСРР (Одеса та Миколаїв). Надходження нових матеріалів ольвійських розкопок дали потужний поштовх для розвитку місцевих музеїв і збагачення їх експозицій.

6. Створення Наукової ради було наслідком організаційної кризи, що визрівала протягом 1924–1926 рр. Українська сторона прагнула порушити монополію РАІМК на пріоритет у наукових відкриттях та

володіння матеріалами розкопок, формування складу і фінансування експедиції. Наукова рада виникла спочатку як тимчасова, через хворобу Б.В. Фармаковського, а після його смерті діяла на постійних засадах. Створення цього колегіального органу було певним компромісом між окремими зацікавленими інституціями – Укрнаукою, ВУАКом, одеським та миколаївським музеями, РАІМК та ДАІМК й окремими дослідниками. Відсутність чітких організаційних принципів, ґрунтовних наукових засад та стратегічної програми розгортання досліджень, інституційна розпорошеність співробітників експедиції призвели до безсистемності та низької наукової результативності ольвійських розкопок 1927–1930 рр.

7. Ольвійські експедиції 1931, 1933 та 1934 рр. не відбулися з багатьох причин: скорочення фінансування досліджень, перерозподіл державних коштів на користь індустріалізації, Голодомор та зубожіння села, організаційна й ідейна перебудова ВУАК, боротьба зі «шкідництвом».

У 1930-ті рр. від колегіального керівництва ольвійською експедицією знов повернулися до одноосібного та спільного з російською стороною.

Знекровлення репресіями українських археологічних інституцій, політизація досліджень спричинили розмивання основних рис нової української національної науки. Спроба Ф.А. Козубовського створити українську версію античної археології зазнала поразки.

Отже, в Україні професіоналів необхідного рівня, що могли очолювати розкопки античних пам'яток, так і не з'явилося. Компромісний варіант – призначення керівником ольвійської експедиції молодого фахівця з Ленінграда Л.М. Славіна, який влаштував владу. Це означало тотальний ідеологічний вплив радянської держави та прихід молодого покоління дослідників, нові принципи роботи, методологічні засади і наукові пріоритети якої залишилися на наступні десятки років.

8. На загальному тлі корінної перебудови наукових інституцій та їх ідеологічного спрямування, а також адміністративно-територіальних змін, суттєвих трансформацій зазнавав і державний заповідник «Ольвія». Головним завданням його стала охорона й музеєфікація пам'ятки, популяризація археологічних знань серед населення. Протягом 1930-х рр. відбувається його поступове відокремлення від наукового середовища, перетворення на суто адміністративний орган, який став засобом вимагання грошей від держави та предметом маніпуляцій місцевою владою. Призначення директором заповідника 1938 р. начальника ольвійської експедиції Л.М. Славіна суттєво поліпшило стан цього закладу.

9. В історії ольвійської картографії можна виділити такі основні етапи: до початку XX ст. – техніка зображення берг-штрихів та без урахування потреб археологічних досліджень; XX ст. – техніка горизонталей, виконаних професійними топографами (з консультацією археологів); початок ХХІ ст. – залучення функціональних можливостей ГІС-програм та супутникової зйомки. На сьогодні відкриті ділянки ольвійського городища підтверджують ознаки характерного для античного міста внутрішнього планування та забудови – такі структурні елементи, як агора, торговельні ряди, будинки громадського призначення, теменоси тощо. Сучасний генеральний (композитний) план Ольвії введено до наукового обігу в 2017 р. Подальше його коригування залежить від результатів розкопок ольвійського городища і розвитку технічних можливостей.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Каряка О.В. Визначення Ольвії Понтійської як давньогрецького міста: нарис історії археологічних досліджень. *Український історичний збірник*. 2011. № 14. С. 303–313.
2. Каряка О.В. Система розмежування сільської території Ольвії Понтійської за даними дистанційного зондування. *Археологія і давня історія України. Археологія і простір*. 2015. Вип. 4 (17). С. 140–147.
3. Каряка О.В. До історії організації робіт Ольвійської археологічної експедиції у 1930 р. *Археологія і давня історія України. OLBIO. In Memoriam V.V. Krapivina*. 2015. Вип. 1 (14). С. 190–199.
4. Каряка О.В. Соціалістичні перетворення Ф.А. Козубовського в Ольвійській експедиції. *Scriptorum nostrum*. 2017. № 2 (8). С. 284–294.
5. Крижицький С.Д., Каряка О.В. До історії створення загального плану архітектурно-будівельних залишків Ольвії. *Археологія*. 2017. № 3. С. 66–80.
6. Каряка О., Яненко А. Матеріали обстеження державного заповідника «Ольвія» 1938 р.: боротьба за «цінну історичну одиницю». *Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2017. Вип. 21. С. 324–346.

Статті в закордонних виданнях

7. Каряка А.В. К вопросу об оборонительных сооружениях в Нижнем городе Ольвии в эллинистическое время. *Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы Международной научной конференции*. Санкт-Петербург, 2005. С. 199–200.
8. Karjaka A.V. Amphora finds of the 4th century BC from the Settlements of the Lower Dnieper Region. *Black Sea Studies. The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges*. 2007. № 6. С. 133–141.
9. Karjaka A.V. The Defense Wall in the Northern Part of the Lower City of Olbia Pontike. *Black Sea Studies. Meeting of cultures*. 2008. № 8. С. 161–178.
10. Karjaka A.V. The Demarcation System of the Agricultural Environment of Olbia Pontike. *Black Sea Studies. Meeting of cultures*. 2008. № 8. С. 179–190.
11. Karjaka A.V. Greyware. *Black Sea Studies. The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. 2010. № 13. С. 289–304.
12. Karjaka A.V. Redware. *Black Sea Studies. The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. 2010. № 13. С. 305–324.

Статті у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій

13. Каряка О.В. Особливості територіального розподілу привізної кераміки в Нижньому Подніпров'ї IV ст. до н.е. *Ольвія та античний світ. Матеріали наукових читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України*. Київ, 2001. С. 64–65.
14. Каряка О.В. Амфори нижньодніпровських городищ IV ст. до н.е. *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї*. Київ, 2001. С. 18–25.
15. Каряка О.В. Скіфо-грецька торгівля (на основі матеріалів керамічної тари IV ст. до н.е. поселень нижньодніпровського регіону). *Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.)*. Київ, 2008. С. 90–98.
16. Каряка А.В. К истории исследования карт Ольвии XIX в. *Крыжицкий С.Д. Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях: монография*. МАИЭТ. Supplementum. 2012. Вып. 11. С. 365–374.
17. Каряка О.В. Діяльність Всеукраїнського археологічного комітету з організації робіт Ольвійської експедиції за часів Бориса Володимировича Фармаковського. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2015. Вип. 19. С. 295–306.

18. Каряка О.В. М.О. Макаренко та перші спроби перетворень в Ольвійській експедиції. *Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. пр.: у двох частинах. Випуск 1. Частина перша*. Київ, 2016. С. 235–239.

19. Каряка О.В. Створення наукової ради в Ольвійській експедиції (1927–1930). *Емінак. Forum olbicum I*. 2016. № 4 (16). С. 306–312.

20. Каряка О.В. Перші офіційні розвідки Ольвійської експедиції. *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених*. Київ, 2017. С. 150–153.

АНОТАЦІЇ

Каряка О.В. Ольвія Понтійська як античне місто: історія дослідження внутрішньої структури та планування (кінець XVIII – перша третина XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич, 2018.

Дисертація присвячена дослідженню історії розвитку поглядів на внутрішню структуру та планування давньогрецького міста Ольвія Понтійська наприкінці XVIII – першій третині XX ст. – від локалізації давньогрецької пам'ятки до початку «славінського» періоду – часу виникнення типової радянської моделі організації археологічних досліджень Ольвійської експедиції. Розглянуто історіографію питання, окреслено основне коло публікацій з означеної проблематики. Висвітлено основний комплекс питань, що пов'язані з труднощами організації археологічних досліджень пам'ятки, суперечностей, які супроводжували початковий етап розвитку української античної археології. Зосереджено увагу на ідеологізації наукового середовища в довоєнні часи і корінну перебудову стратегії та методологічних підходів до польових досліджень. Результати вивчення внутрішньої просторової структури Ольвії висвітлено на тлі сучасних наукових підходів, що слугували основою для створення автором дисертації її повного композитного плану.

Ключові слова: Ольвія Понтійська, антична археологія, історія дослідження, історіографія, історична топографія, історична картографія, планування міста.

Karyaka O.V. Olbia Pontike as a classical city: history of the investigations of inner structure and planning (end of the XVIII – first third of the XX cc.). – The manuscript.

The dissertation for PhD degree in History, specialty 07.00.06 – historiography, source study and special historical disciplines. – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. – Drohobych, 2018.

The dissertation is devoted to the investigation of the history of the development of views on the inner structure and planning of ancient classical city Olbia Pontike from the end of the VXIII – first third of the XX cc. – from the localization of this ancient Greek monument to the beginning of «slavin» period – the time of appearance of typical soviet model of the organization of archaeological investigations in Olbian expedition. The historiography of this matter and the main circle of publications of these problems were considered too. The main complex of questions bounder with the difficulties of the organization of archaeological investigations of the monument is described. These contradictions accompanied the early phase of the development of Ukrainian classical archaeology. The attention was concentrated on the ideologization of scientific circles before the Second world war. This led to the radical rebuilding of strategy and methodological approaches to field investigations. The results of researches of inner spatial structure of Olbia are elucidated on the background of modern scientific approaches. They were the basis for the creature of the total composite plan of Olbia Pontike by the author of the dissertation.

Key words: Olbia Pontike, classical archaeology, history of the investigations, historiography, historical topography, historical mapping, city planning.

Каряка А.В. Ольвия Понтийская как античный город: история исследования внутренней структуры и планировки (конец XVIII – первая треть XX вв.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедения и специальные исторические дисциплины. – Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко. – Дрогобыч, 2018.

Диссертация посвящена исследованию истории развития взглядов на внутреннюю структуру и планировку древнегреческого города Ольвия Понтийская в конце XVIII – первой трети XX вв. – от локализации древнегреческого памятника до начала «славинского» периода – времени возникновения типичной советской модели организации археологических

исследований в Ольвийской экспедиции. Рассмотрена историография вопроса, очерчен основной круг публикаций по данной проблематике.

Освещен основной комплекс вопросов, связанных с трудностями организации археологических исследований памятника на протяжении XIX в. Длительное время общепринятой была точка зрения, что исследованию памятника в первую очередь препятствовали сложности в договорных процессах с собственниками земли. Однако данная проблема более разнопланова и напрямую связана с общим уровнем археологической науки данного этапа. Слабую результативность раскопок обуславливало отсутствие конкретных целей и задач исследования, методики, эпизодичность работ, невозможность идентификации общеизвестных исторических памятников с археологическими объектами.

Принципиально новым шагом в исследовании памятника стали систематические раскопки под руководством Б.В. Фармаковского с начала XX в. Находки этого времени стали самыми яркими и результативными на протяжении изучаемого периода.

В 1920-е гг. наблюдается повышенный интерес украинских исследователей к Ольвии. Это было обусловлено расположением памятника на территории новосозданной УССР и надеждами, вызванными волной украинизации, отечественных ученых на самостоятельность и независимость украинской науки.

Раскопки были взяты под контроль Всеукраинским археологическим комитетом при ВУАН. Это порождало множественные противоречия между ленинградскими и украинскими исследователями, возникновение конфликтных ситуаций, что служило негативным фоном, сопровождавшим начальный этап развития отечественной античной археологии.

Автор диссертации сосредоточил внимание на институциональных перестройках и идеологизации научной среды в 1920–1930-е гг., сопровождавшиеся сменой поколений исследователей, приходом новой советской генерации ученых. Эти процессы привели к перестройке стратегии и методологических подходов в полевых исследованиях.

Результаты изучения внутренней пространственной структуры Ольвии освещены на фоне современных научных подходов, которые послужили основой для создания автором диссертации ее полного композитного плана.

Ключевые слова: Ольвия Понтийская, античная археология, история исследования, историография, историческая топография, историческая картография, планировка города.

Підписано до друку 02.05.2018 р.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Вид. арк. 0,9. Зам. 47. Тираж 100. Друк на ризографі.

Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка
82100 Дрогобич, вул. І. Франка, 24.